

The icon “The Nativity of Christ” second half of 16th cent from collection the National Museum of Folk Architecture and the Rural Life of Ukraine.

Liubov BOURKOVSKA

Annotation. In given article researched icon “The Nativity of Christ” second half of 16th cent from the church Holy Wonder-workers Cosmas and Damian the village of Turie near Turka (Lviv region).

Key words: icon, image, iconography, stylistic, composition, colouring, semantics.

Петро НЕСТЕРЕНКО

*кандидат мистецтвознавства, доцент,
завідувач проблемної науково-дослідної лабораторії НАОМА*

ДОНАЦІЙНИЙ СУПЕРЕКСЛІБРИС — АТРИБУТ ВИСОКОЇ КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ

Суперекслібрис — власницький інформаційний знак, витиснений на обкладинці книги, як правило, органічно пов'язаний з художнім оформленням книжкової оправи й означає приналежність книги. Наразі він є супутником давньої бібліотеки. Виявлення бодай однієї книги з оправою, оздобленою суперекслібрисом, свідчатиме також про наявність бібліотечної збірки, оскільки виготовлення матриці суперекслібриса потребує значних видатків і є нерентабельним при оздобленні однієї книги [1, с. 219].

Розташування суперекслібриса має досить широкий діапазон. Він може бути компонентом оформлення верхньої або нижньої палітурки, а то й обох палітурок одночасно — такими є, наприклад, суперекслібриси Яна-Анджея Прухницького і Олексія Кириловича Розумовського. Суперекслібриси можуть являти собою й різноманітні шрифтові написи, як на оправі, так і на корінці, застібках, декоративних цвяхах і навіть на обрізі книги.

Обріз книги з метою захисту від потрапляння пилу в блок зазвичай фарбували або золотили. На ньому з допомогою спеціального карбування, торшонування наносили всілякі візерунки, орнаменти. Високохудожнім зразком вважається верхній обріз створеного 1570 року Молитовника Людовіка IV з зображенням Христа, котрий благословляє герб міста Пфальца (Німеччина). Оригінальним є гербовий додаток до срібного окладу «Лизогубівського Євангелія» 1688 року у вигляді срібної пластини, розміщеної на верхньому заломі книги.

До спірних різновидів екслібриса належить донаційний суперекслібрис, яким увічнювався факт дарування книги (іноді навіть цілої бібліотеки) монастиреві, костелу, церкві, приватній особі тощо. Цей різновид книжкових знаків до певної міри є інформаційним, оскільки вказує на особу, котра придбала і подарувала книгу певній інституції, а тому деякий час (хоча й не тривалий) була її власністю. Причому такий суперекслібрис не завжди належить до класу бібліотечних знаків, оскільки власник міг і не мати приватної бібліотеки. Встановити через століття наявність у нього власної бібліотеки досить проблематично.

Ще одним своєрідним варіантом суперекслібриса можна вважати карбовані герби

на срібних з позолотою оправах. В Україні уже в першій половині XVII ст. склалися основні принципи оформлення напрестольних Євангелій. Однією з найдавніших ремісничих професій було золотарство, яке посідало помітне місце серед інших видів ремесел. Заповідаючи храмам книги в дорогоцінних оправах, відомі можновладці, козацька старшина прикрашали книги й своїми карбованими гербами.

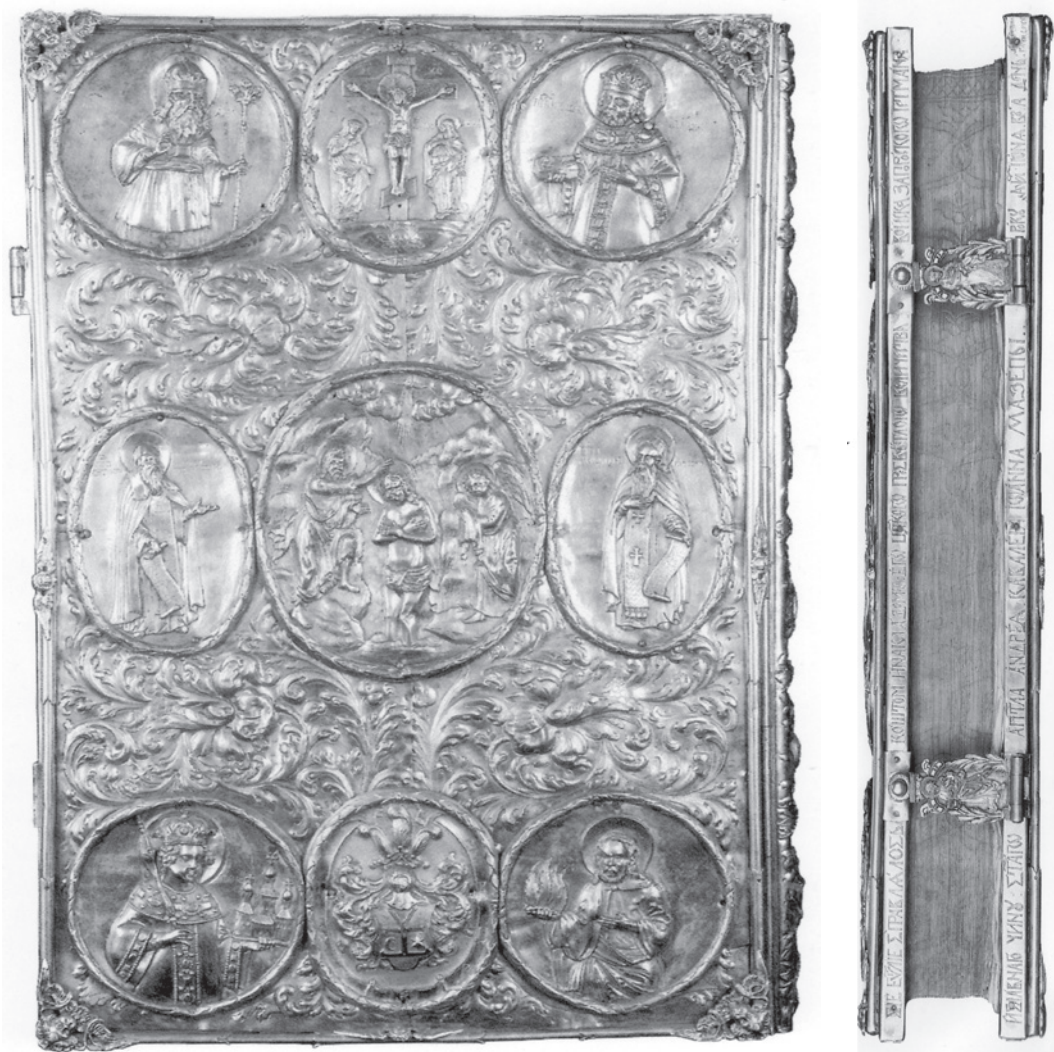
У літургійному житті православного храму Євангеліє — не тільки священне писання, а й символ божественної премудрості, образ самого Ісуса Христа. Воно становить невід'ємну приналежність престолу — найголовнішої священної частини церкви. Саме тому напрестольне Євангеліє з давніх часів прийнято було коштовно оздоблювати. Використовували для цього два благородні матеріали: срібло — символ духовної чистоти і святості та золото — символ світла божественної благодаті [2, с. 83].

Зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського нараховує 53 Євангелія у срібних оправах, особливу цінність серед яких становлять ті, що оздоблені гербами власників і донаторів книг — Лазаря Барановича, Василя Дуніна-Борковського, Михайла Лежайського, Якова Лизогуба, Карпа Мокрієвича, Василя Полуботка. На одинадцяти оправах є тавра майстрів-ювелірів Аугсбурга, Вроцлава, Гданська, Москви, а на більшій частині колекції, що презентує роботи українських золотарів, таких позначок, на жаль, не виявлено [2, с. 84].

Чималі пожертви до храмів Чернігівщини здійснив чернігівський полковник (1672–1685), а пізніше — генеральний обозний Війська Запорізького (1685–1702) Василь Дунін-Борковський, один з найбагатших людей Гетьманщини. Серед ряду пам'яток, позначених гербом цього можновладця, особливий інтерес становить виготовлена в 1685 році, на його замовлення, вроцлавським сріблярем ГН (замовник походив з польського шляхетського роду) оправа для Євангелія московського друку 1681 року. На спідній дошці під композицією «Хрещення», виконаній в стилі бароко, внизу прикріплений герб Дуніна-Борковського, а над ним ініціали I D B P X C, нижче — дата «1685». Розлогий дарчий напис повідомляє, що полковник у 1685 році подарував «сію книгу» на відпущення гріхів до чернігівського храму Преображення Господнього.

Щедрим донатором був і чернігівський полковник Яків Лизоуб (1677–1698), що походив з рядових козаків. Євангеліє московського друку 1688 року, куплене й оздоблене ним, він подарував збудованому знову ж таки за його кошт у лизоубівській маєтності — Седневі 1692 року храмові Різдва Богородиці. Срібна оправа вражає своєю майстерно вибудованою композицією, де домінує сакральна тематика, зображення святих. Корінець розділений на п'ять прямокутників, заповнених пишними квітами. Всі вільні місця на оправі також заповнюють квіти. При цьому відведено місце й для зазначення офірувальника — його герб (піднята рука з мечем — «Погоня») зображено на верхньому заломі корінця. Гербовий щит постає серед барокового декору, в оточенні літер Я. Л. — П.Ч. (Яків Лизоуб — Полковник Чернігівський).

Генеральний писар Війська Запорізького Карпо Мокрієвич користувався гербом «Богорія» (щит, на червоному полі якого зображено два звернених один проти одного наконечники стріл). Нашоломник — павич з розкритим хвостом і стрілою в дзьобі [3, 116; табл. XIX]. До Троїцько-Іллінського монастиря він подарував Євангеліє, на спідній дошці якого зображено постать пророка Іллі та герб дарителя. Ще один дарунок до Чернігівського кафедрального собору Карпо Мокрієвич зробив 1701 року разом з дружиною Анною Кохановською. Євангеліє, оправа якого була виготовлена



Спідня дошка срібної оправи Євангелія з гербом гетьмана Івана Мазепи.

Герб розміщено в нижньому ряду медальйонів на оправі (посередині).

Праворуч — боковий обріз Євангелія з дарчим написом.

Друкарня Києво-Печерської лаври. Майстер Г. Дробус. НХМУ. 1701.

в німецькому місті Аугсбурзі, прикрашав масивний позолочений герб роду, над яким ледь помітна буква «М» (Мокрієвич).

Подібними, як за композицією, так і за сюжетом, є оправи Євангелій Лазаря Барановича, чернігівського архієпископа (1657–1692), та Михайла Лежайського, архімандрита Спасо-Преображенського монастиря у Новгород-Сіверському (1670-1699). Пов'язані з їхніми іменами оправи покривають Євангелія майже однакових розмірів. Близькі вони й за способом виконання, на спідніх срібних оправах прорізних декорованих гербів, які супроводжуються ініціалами, наприклад: М Л А В С Н С (тобто — Михайло Ле-



Супереклібрис у вигляді герба на срібній оправі книги архімандрита новгород-сіверського М. Лежайського. Кінець XVII ст. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського

жайський Архімандрит Всемилоствитого Спаса Новгород-Сіверського). На геральдичному щитку М. Лежайського викарбовано чотирираменний хрест, що звисає на ланцюжку у вигляді вінка з квітів. Над щитком — митра. Манера, у якій виконані оправы, властива виробам українських золотарів 60–70-х років XVII ст. [4, с. 88].

Оригінально трактована й срібна оправа Євангелія з гербом миргородського полковника Данила Апостола, що зберігається в Національному історичному музеї України. Під середником спідньої дошки із зображенням постаті апостола Даниїла, патрона козацького полковника Данила, з розгорнутим сувоєм в руках, подано подібний до форми серця щиток, на якому зображено герб — двічі перехрещений і внизу роздвоєний хрест [4, с. 91].

Відомим книголюбом початку XVIII ст. був гетьман Іван Мазепа. Його наступник Пилип Орлик писав: «Незабутня для мене й досі величезна бібліотека Мазепа. Дорогоцінні оправы з гетьманським гербом...» [5, с. 163].

Іван Мазепа з особливим пієтетом оздоблював чи не кожную книжку, замовляючи до неї оригінальну обкладинку. Після трьох століть нищення всього, що було пов'язано з ім'ям бунтівного гетьмана, на теренах України збереглися лише поодинокі екземпляри книжок його бібліотеки. На корінці шкіряної палітурки «Житія святих» Дмитра Ростовського є дві шкіряні наліпки. На одній з них вигиснено: «Івань Мазепа Гетман 1700 у Києвъ». Оскільки вона зберігалася у Львівській науковій бібліотеці, її обійшла нещаслива доля.

Гетьман власним коштом видав у 1701 році в друкарні Києво-Печерської лаври Євангеліє й замовив для нього оправу, яку виготовив майстер Г. Дробус з викорис-

танням дерева, срібла, золота, емалі, а також технологій литва, карбування, гравірування, золочення і доповнив її вкладним написом та гербом І. Мазепи на спідній дошці оправи. Нині видання зберігається в Національному художньому музеї України [6, с. 878]. А ще одна книга Івана Мазепи — «Новий Завіт» (1703 р., друкарня Києво-Печерської лаври), позначена червоною сургучевою печаткою з іменним гербом, зберігається в Національному музеї ім. Андрея Шептицького у Львові. Стародрук надійшов до музею 1922 року від Павла Войнаровського (нащадка роду гетьмана І. Мазепи) із Сибіру. Ця рідкісна книга 2008 року експонувалася на виставці «Україна-Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття)» в Києві [6, с. 418].

Гетьманським гербом прикрашали не тільки книги, гравюри, а й збудовані коштом гетьмана церковні споруди; дзвони, наприклад дзвін з гербом і портретом Мазепи 1699 року; гармати, скажімо, відлиту у Глухові 1705 року; срібні царські врата Борисо-Глібського собору в Чергілові, виготовлені на замовлення в Данцигу; срібну раму окладу ікони, що знаходиться в Музеї історичних коштовностей — філії Національного музею історії України, та інші коштовні вироби.

Вклади до православних храмів продовжували робити й нащадки Наказного гетьмана Війська Запорозького Павла Полуботка. На срібній оправі московського Євангелія 1681 року, виконаній невідомим майстром, у круглому медальйоні в нижній



Суперекслібрис, витиснений на шкіряній оправі Біблії Мартіна Лютера з ініціалами «О.Н.Р.» — курфюрста Оттона Генріха (1502–1559), на стрічці монограма «M.D.Z.», що означає девіз «Mit der Zeit» (З часом). Праворуч — боковий обріз Біблії з гербом, що його благословляє Ісус Христос. 1548

частині чільної дошки, декорованої листям аканта, гравіровано вкладний напис. У ньому зазначено, що онук Наказного гетьмана Павла Леонтійовича Полуботка полковник Павло Полуботко справив це Євангеліє для Вознесенської церкви в м. Глухові 1761 року. Нині воно знаходиться в Сумському обласному художньому музеї ім. Никанора Онацького.

Це одне московське Євангеліє в срібній оправі 1762 року, виготовлене також невідомим майстром, є внеском бунчукового товариша Василя Полуботка до Вознесенської церкви м. Чернігова в 1765 році. Про це свідчить срібний розгорнутий свиток із текстом та гербом вкладника в центрі композиції у нижній частині спідньої дошки. На гербовому щиті зображено серце, пронизане двома стрілами, над серцем — хрест [3, с. 139, табл. LVIII]. Власником цього дорогоцінного видання є Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського [6, с. 881].

Наведені приклади унікальних виробів українського золотарства є лише крихтами з того, що було знищено або викрадено з колоніально залежної радянської України. Наразі трагічною була доля сакральної культури в радянській державі у XX столітті. Руйнації і пограбування зазнали всі християнські святині. Як свідчить відомий дослідник культурної спадщини України доктор мистецтвознавства Олександр Федорук, численні команди, починаючи з 1919 року, приїжджали з Москви і вилучали найвартісніші коштовності, прикраси з золота, срібла, дорогих каменів. Шкідливою була діяльність Всесоюзного об'єднання «Антикваріат», яке організовувало продаж церковних пам'яток на Захід. Постраждали, ґрунтовно були понищені зібрання Києво-Печерської лаври, монастирів Києва, земель Чернігівської, Черкаської, Вінницької, Подільської. Лише протягом 1922 року з України було вилучено 2800 пудів і 30 фунтів срібла, 3 пуди і 2 фунти золота, а протягом року з 1048 церков 81 костелу, 188 синаг та 22 монастирів Поділля до Москви було вивезено тисячі виробів зі срібла загальною вагою 130 пудів. Скільки серед них було Євангелій у дорогоцінних золотих і срібних оправах сьогодні вже не встановити. Та це був лише перший етап пограбування.

У трагічному списку втрачених культурних цінностей особливе місце належить недограбованим скарбам, знищеним та вивезеним під час Другої світової війни, серед яких лише книг 50 млн. На Міжнародному симпозіумі у м. Чернігові в 1994 році вперше було заявлено про те, що після війни у 1945–1946 рр. з переможеної Німеччини «трофейні» пам'ятки української культури були вивезені на територію Російської Федерації, де вони перебувають і донині.

Викрадення давніх церковних книг продовжувалося і в повоєнний період. Протягом десятиріч на землях України працювали різні археографічні і археологічні експедиції. Внаслідок їхньої діяльності протягом 1973–1974 рр. до Москви потрапило 64 стародруки XVI–XVII ст. та 15 рукописних книг XV–XVII ст., з яких створене «Білокриницьке зібрання» старообрядної метрополії в бібліотеці Академії наук СРСР (з с. Біла Криниця на Буковині, а також Вінницької і Одеської областей). Зібрані книги на чернігівській землі археографами Московського університету становлять основу «Ветковсько-Стародубського» територіального книжкового зібрання, а з стародруків та рукописів південних районів України сформована «Молдавсько-українська територіальна колекція», яка на початку 1980-х рр. налічувала 229 одиниць [7, с. 222, 223].

Незважаючи на складний історичний розвиток України та колосальні втрати нашої культурної спадщини, збережені пам'ятки демонструють яскраві сторінки в мистецтві

вітчизняного книжкового оформлення. Сакральне мистецтво загалом відіграло важливу роль у розвитку української культури, формуванні естетичних смаків народу, засвідчило широке використання геральдики, нагадало світові, що ми маємо давнє європейське коріння.

1. Зінченко С.В. До питання уніфікації спеціальної термінології для створення електронної пошукової бази суперекслібрисів // Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. — Вип. 9. — К., 2004.
2. Арендар Г. Срібні оправи Євангелій XVII — XIX століть // Родовід. — 1996. — № 14.
3. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник съ рисунками Егора Нарбута / Репринтное издание. — К.: Либідь, 1993.
4. Петренко М.З. Українське золотарство XVI—XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1970.
5. Павленко С. Україна крізь віки. — Розділ III. — К.: Ярослав Вал, 2000.
6. Недяк В. Україна — козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 світлинах. — К., 2004.
7. Федорук О. Спільна спадщина на шляхах сучасних культур // Українсько-польські культурні відносини (XIX — XX століття): Наукове видання / Гол. ред. О. Федорук. — К.: Видавництво М.П. Коця, 2003.

Анотація. У публікації розглядаються різновиди донатійного суперекслібриса, способи його застосування та місцезнаходження у книгах.

Ключові слова: суперекслібрис, оправа, герб, гетьман, Євангеліє, донатор, бібліотека.

Аннотация. В публикации рассматриваются разновидности спонсорского экслибриса, способы применения и месторасположение в книгах.

Ключевые слова: суперекслибрис, оправа, герб, гетман, Евангелие, спонсор, библиотека.

Donative superexlibris is the attribute of high book culture.

Petro Nesterenko

Annotation. The varieties of donation super ex libris, the ways of its use in the books and their location are considered in the publication.

Key words: super ex libris, mounting, coat of arms, hetman, the Gospels, donator, library.

Олена БРАЖНИК

*завідувач кафедри Київського національного університету
культури і мистецтв, доцент, заслужений художник України*

СТИЛІЗАЦІЯ ТА ОБРАЗНІСТЬ У ВІЗУАЛЬНОМУ МИСТЕЦТВІ

Кожен вид мистецтва відрізняється від іншого матеріалом, у якому виконано твори. Скажімо, вишитий рушник зовсім не схожий на викладене кольоровою смальтою мозаїчне панно, а вирізьблену з дерева чи з каменя скульптуру за фактурою ніяк не можна порівняти з вишуканою вечірньою сукнею. Ці такі різні художні складові, за допомогою яких створюється певний вид мистецтва, можна вважати вторинними елементами, бо є такі чинники, від яких залежить, чи відбудеться взагалі твір мистецтва.